

Artykuły teoretyczne i historyczne

Теоретические и исторические статьи

Sebastian Tabol

Uniwersytet Wrocławski

Charakterystyka filozofii czeskiej przełomu XIX i XX wieku

Характеристика чешской философии на рубеже XIX и XX веков

1. Wstęp

Używając w tytule niniejszego tekstu słowa ‘przełom’ nie mam na myśli czegoś, co spowodowało nagły zwrot w myśli filozoficznej. Pojęcie to w tym ujęciu należy rozumieć jako zakończenie jednego stulecia i początek drugiego. Po dokonaniu analizy filozofii czeskiej tego okresu, można przyjąć, że są to lata 1882–1939.

W latach 40. i 50. XIX wieku w czeskiej myśli filozoficznej dominował heglizm. Natomiast w latach 80. i 90. XIX wieku dominował herbartyzm, którego czołowym przedstawicielem był Josef Durdík oraz Otakar Hostinský. Prąd ten rozwijał także František Krejčí, który później stał się twórcą czeskiego pozytywizmu¹. Niebagatelne znaczenie dla rozwoju filozofii czeskiej miał fakt, że w latach 70. XIX wieku na Uniwersytecie Karola w Pradze można było prowadzić wykłady w języku czeskim.

W 1882 roku uniwersytet w Pradze, który był wówczas nazywany Uniwersytetem Karlo-Ferdynandowskim, został podzielony na czeski i niemiecki. Podział ów pozwolił na nieskrępowany rozwój filozofii czeskiej, która podążała przede wszystkim w kierunku pozytywizmu. Okres ten zamyka rok 1939, gdyż jest to czas, w którym państwo czechosłowackie, wraz z wybuchem II wojny światowej

¹ H. Pavlincová, *Filozofia czeska w okresie międzywojennym*, „Edukacja Filozoficzna” 2002,

i wkroczeniem wojsk hitlerowskich, utraciło swoją niepodległość. Podczas wojny działalność naukowa filozofów czeskich była mocno krępowana przez reżim hitlerowski. Jednak nie na tyle mocno, aby można było mówić o marazmie².

2. Filozofowie czescy przelomu XIX i XX wieku

Podjmując analizę kształtowania się filozofii czeskiej przelomu wieku XIX i XX, w pierwszej kolejności należy wskazać na twórczość **Tomaša Garrigue Masaryka** (1850–1937). W okresie tym był on niekwestionowanym liderem myśli filozoficznej. Za jego życia poświęcono mu wiele prac, które analizowały myśl tego filozofa. Wielki wpływ miał na niego ksiądz Satora, który zaszczepił w nim miłość do książek, wiedzy i wykształcenia. Rodzice T.G. Masaryka pragnęli, aby ich syn wyuczył się jakiegoś rzemiosła. Ostatecznie chłopiec wstąpił do seminarium nauczycielskiego w Brnie. Ciekawostką jest fakt, że T.G. Masaryk jako dziecko nie miał ukształtowanej świadomości narodowej. W domu posługiwano się językiem słowackim (w kontaktach z ojcem) i niemieckim (z matką). Miał poważne problemy z opanowaniem mowy czeskiej, ponieważ na terenie, gdzie wychowywał się, językiem tym nie posługiwano się. Kiedy rozpoczął naukę w Hodoninie w 1857 roku uczęszczał do klasy niemieckiej, a nie czeskiej, choć taka istniała. Dlaczego uczęszczał do klasy z językiem niemieckim? Rodzice, a raczej matka, była zdania, że to ułatwi mu awans społeczny. Czechem poczuł się dopiero na przełomie 14. i 15. roku życia, czym naraził się dyrektorowi szkoły w Čejkovicach. Jednak w 1865 roku, co może zaskakiwać, postanowił rozpocząć naukę w niemieckim gimnazjum w Brnie. Edukacji nie kontynuował w czeskiej szkole średniej, choć utożsamiał się z narodowością czeską.

W 1872 roku T.G. Masaryk zdał egzamin dojrzałości i zapisał się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Wiedeńskiego. W roku 1876 roku ukończył studia i uzyskał tytuł doktora w zakresie nauk filozoficznych. Przez pewien czas myślał o przeniesieniu się na Akademię Orientalną, by w przyszłości zostać dyplomatą, ale pomysłu tego nie zrealizował. Po skończeniu studiów początkowo pracował jako prywatny nauczyciel. Pracę habilitacyjną przedstawił na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Wiedeńskiego 14 listopada 1878 roku, a jej tytuł brzmiał: *Samobójstwo jako zjawisko masowe współczesności. Monografia z uwagami wstępnymi o socjologii i statystyce*. Dlaczego taki temat? Otóż, będąc kilkuletnim chłopcem w Čejkovicach, widział młodego robotnika, który powiesił się na drzwiach. Zdarzenie to wywarło na młodym T.G. Masaryku olbrzymie wrażenie. Z wielką uwagą słuchał opowieści na temat tego tragicznego zdarzenia i sam wielokrotnie oglą-

---

² J. Zouhar, *Dějiny českého myšlení do roku 1968. Stručný přehled*, Academicus, Olomouc 2008, s. 92 i n.

dał miejsce popełnionego samobójstwa. W swej pracy habilitacyjnej stwierdził, że we współczesnych społeczeństwach zwiększa się liczba samobójstw. Nie potrafił podać przyczyn takiego stanu rzeczy, ale starał się szukać odpowiedzi na to pytanie w charakterze kultury nowoczesnej. Temat ten został uznany za prekursorski, a podobna praca powstała 16 lat później napisana przez Emila Durkheima.

Na Uniwersytecie Karola w Pradze T.G. Masaryk pracował na stanowisku profesora nadzwyczajnego (od 1882 roku). W tym też czasie zaczął redagować czasopismo „Athenaeum”, pierwszy periodyk naukowy, jaki wydawany był wówczas na ziemiach czeskich. Rozgłos przyniosły mu wykłady podejmujące kwestie niepodległości. T.G. Masaryk włączył się także w dyskusję na temat prawdziwości rękopisów Václava Hanki, obstając za tym, że jest to dobrze wykonany falsyfikat. V. Hanka, pracownik Muzeum Narodowego oraz czołowy badacz czeskiego średniowiecza, twierdził, że znalazł cenne rękopisy sporządzone w języku czeskim, do których należały: *Rękopis króloworski*; *Rękopis zielonogórski*; *Pieśń miłosna Wacława* oraz *Pieśń wyszehradzka*. T.G. Masaryk twierdził, że autorem tych rękopisów jest Hanka, a zatem dopuścił się on fałszerstwa. Tezę taką wysunął także czołowy sławista czeski Josef Dobrovolský. Za wiarygodnością wyżej wymienionych rękopisów opowiedzieli się: Josef Jungmann, František Palacký oraz Pavel Šafařík. Na łamach czasopisma „Athenaeum”, którego T.G. Masaryk był redaktorem, umieścił on w 1886 roku artykuł Gebauera, do którego dołączył własny komentarz. T.G. Masaryk podkreślał w nim konieczność poznania prawdy dotyczącej rękopisów. W komentarzu możemy przeczytać następujące słowa: „Godność narodu domaga się obrony lub raczej poznania prawdy, niczego więcej, i jest większą moralnością oraz odwagą uznanie pomyłki, którą trzeba ogłosić całemu narodowi”³. Wypowiedź ta spowodowała, że T.G. Masaryk zaczął być ostro krytykowany. Podważano także jego czeskość. Wielu Czechów było do tej sprawy ustosunkowanych emocjonalnie co utrudniało racjonalne argumentowanie. T.G. Masarykowi natomiast zależało przede wszystkim na prawdzie i chciał, aby dyskusja na temat prawdziwości rękopisów miała charakter bezstronnej debaty naukowej. Jednakże profesor Kvičala na obradach senatu uniwersytetu oskarżył T.G. Masaryka o bezpodstawne podważanie rękopisów Hanki. T.G. Masaryk miał być wydany z uniwersytetu. Ostatecznie jednak otrzymał naganę. Z tego powodu nie został mianowany na profesora zwyczajnego. Rada Wydziału ustosunkowała się do nominacji T.G. Masaryka negatywnie, choć wynik głosowania wynosił 11 głosów „za” i 11 głosów „przeciw”. Nominację tę otrzymał dopiero w 1897 roku, choć obiecywano mu ją po trzech latach pracy na uniwersytecie. Odsuwano go także od obowiązków naukowych. W badania nad autentycznością rękopisów T.G. Masaryk zaangażował chorwackiego profesora sławistyki Vatroslava Jagicia. Gebauer natomiast zwrócił się o pomoc w tej sprawie do profesora chemii Johanna Wislicena. Po przeanalizowaniu rękopisów stwierdzili oni, iż badane dokumenty nie są

³ J. Opat, *Filozof a politik. T.G. Masaryk (1883–1893)*, Melantrich, Praha 1990, s. 143.

autentyczne. Konflikt na tle tej sprawy unaoczniał – zdaniem J. Gruchały – „niską świadomość polityczną społeczeństwa czeskiego”⁴.

Jeszcze większą nienawiścią obdarzono T.G. Masaryka, gdy stanął on w obronie Żyda Hilsnera oskarżonego o morderstwo. T.G. Masaryka krytykowano wówczas na łamach wszystkich ówczesnych czasopism. Mimo, że jako wykładowca filozofii praktycznej na Uniwersytecie Karola w Pradze, był przez studentów wręcz ubóstwiany – swoich słuchaczy traktował zawsze podmiotowo, czym zjednał sobie ich sympatię – to w wyniku tej sprawy studenci bojkotowali jego wykłady. Z powodu doznanych szykan T.G. Masaryk rozważał opuszczenie kraju.

W 1885 roku T.G. Masaryk wydał książkę pt.: *Základové konkrétní logiky třídění a soustava věd*. Podjął w niej próbę klasyfikacji nauk, dzieląc je na teoretyczne i praktyczne. Psychologię uznał za naukę podstawową wobec nauk przyrodniczych i humanistycznych. Socjologię zaś ujął jako naukę abstrakcyjną, dzieląc ją na statystykę i dynamikę. Co znamienne, w klasyfikacji, którą stworzył, nie zamieścił filozofii⁵. Koncepcje T.G. Masaryka w wielu przypadkach posłużyły za fundament tworzenia się subdyscyplin w wolnej Czechosłowacji.

Sam T.G. Masaryk uważał, że nie wypracował żadnej własnej filozofii. Nie twierdził, że jest filozofem-metafizykiem. Zgadzał się jednak, że jego sposób uprawiania filozofii można określić mianem pokojowego racjonalizmu, konkretyzmu oraz realizmu. W realizmie wypracował on stanowiska odnoszące się do noetyki, sztuki i polityki. Jako realista uważał, że należy badać samą rzecz, poznawać istotę rzeczy, ponieważ prawdziwym przedmiotem poznania ma być sama rzecz⁶. Wpływ na filozofię T.G. Masaryka miał także pozytywizm, który stał się fundamentem jego realizmu. Uważał on, że rzeczy nie są tym samym, co ich objawy. Starał się połączyć empiryzm z racjonalizmem. Podejmował problemy metafizyczne, antropologii filozoficznej oraz etyki. Poszukiwał odpowiedzi na pytanie: jak obiektywnie poznać rzeczywistość?⁷. Dążył do wypracowania idei, która zmieniłaby nie tylko pojedynczego człowieka, nadając mu indywidualny rys, ale takiej która spowodowałaby przemianę całego społeczeństwa. Swoją ideę budował na wierze w istnienie Boga, uznając go za praprzyczynę (*arche*) wszystkiego, co istnieje. Był przekonany, że bez wiary w Boga nie jest możliwe zrozumienie sensu ludzkiego życia oraz kierunku zmian świata.

W II połowie XIX wieku T.G. Masaryk opublikował szereg prac poświęconych analizie filozofii Platona, Hume’a, Pascala, Kanta, Comte’a. Z analiz tych można dowiedzieć się, że dla przyszłego prezydenta Czechosłowacji (1918–1935)

⁴ J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk*, Ossolineum, Wrocław 1996, s. 52.

⁵ J. Kiliias, *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*, Scholar, Warszawa 2000, s. 33.

⁶ T.G. Masaryk, *Česká otázka, spisy TGM, Jan Hus*, Praha 2000, s. 109.

⁷ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *Demokracie je diskuse. Česká filosofie 1918–1938*, Olomouc 2005, s. 10 i n.

filozofia nie była celem sama w sobie, lecz środkiem, za pomocą którego można rozwiązać szereg problemów egzystencji człowieka. W tym celu zajął się nawet wypracowywaniem konkretnej logiki, choć inicjatywy tej nie dokończył. Uważał, że uprawianie filozofii nie polega jedynie na stawianiu pytań, ale przede wszystkim na poszukiwaniu na nie odpowiedzi. Częstość tematem, który T.G. Masaryk podejmował na początku XX wieku, była filozofia religii powiązana z etyką. Według niego religia umożliwiała odpowiedzi na pytanie o sens egzystencji człowieka. Ma on polegać na połączeniu egzystencji jednostki ze współpracą z Bogiem. Życie człowieka to bytowanie pod okiem wieczności. T.G. Masaryk zastanawiał się nad wypracowaniem religii, która spełniałaby wymogi racjonalizmu i pozytywizmu. Chciał wypracować ideę religii wolnej od myślenia mitycznego oraz dogmatów. Uważał, że np. Jezus nie jest wcielonym Bogiem, ale reformatorem religijnym, głosicielem miłości do człowieka. Jeśli człowiek straci wiarę w Boga, może to mieć niebagatelne znaczenie dla jego dalszego życia. Utrata wiary jest fundamentem nihilizmu, a życie człowieka bez wiary w Boga kończy się jego porażką⁸. Można powiedzieć, że filozofia religii T.G. Masaryka jest podstawą jego antropologii filozoficznej. Większe znaczenie przypisywał protestantyzmowi niż katolicyzmowi, ponieważ protestantyzm daje możliwość rozwoju indywidualnego. Według niego protestantyzm ma charakter demokratyczny, a katolicyzm arystokratyczny. Prowadził spór o znaczenie klerykalizmu oraz katolicyzmu w wykonaniu habsburskim. Katolicyzm w tym wydaniu charakteryzował się feudalizmem i z tego też powodu T.G. Masaryk nalegał na oddzielenie Kościoła od państwa. Jego zdaniem religia katolicka może zahamować procesy demokratyzacji młodej i niepodległej Czechosłowacji.

W pierwszej połowie XX wieku wielu filozofów czeskich nawiązywało do filozofii dziejów T.G. Masaryka, którą zajął się, gdy dostrzegł kryzys świadomości narodowej Czechów pod koniec XIX wieku. Zastanawiając się nad znaczeniem filozofii dziejów, poszukiwał podstaw, na których można zbudować tożsamość narodową Czechów. Wypracował wówczas ideę religijno-humanistyczną, za pomocą której wskazał znaczenie dziejów narodu czeskiego. Jego koncepcja wywołała żywe dyskusje. Przede wszystkim stawiano pytania o metodologiczne przesłanki jego idei, a także o przesłanki zasadności sformułowanej przez niego oceny historii Czechów. Filozofia dziejów Czech stała się częstym tematem podejmowanym przez takich filozofów, jak: E. Radl, J.L. Fischer, M. Novak, Z. Nejedlý, J. Herben, K. Kofta.

W swej filozofii T.G. Masaryk nawiązywał także do filozofii społecznej, państwa i prawa. Stawiał tezę, że ważniejsza jest reformacja niż rewolucja (*reforma-ce, ne revoluce*). Jeśli musi dojść do rewolucji, to lepiej, jak twierdził, gdy będzie to „rewolucja głów i serc”. Rewolucję traktował jako ramę odnowy moralnej społeczeństwa. W książce pt.: *Světová revoluce* zawarł myśl, że rewolucja, jeśli już do

⁸ T.G. Masaryk, *V boji o náboženství*, Čin, Praha 1947, s. 42 i n.

niej dojdzie, ma być ruchem, który walczy z teokracją i monarchią, z jej absolutyzmem, imperializmem i militaryzmem o demokrację. W swym filozoficznym dorobku zaznaczył, że największym zagrożeniem postępu ludzkości jest sam człowiek. Zauważył, iż człowiek nie podąża drogą pokojową, ale drogą zniszczenia i wojny⁹. Pod koniec swego życia bacznie przyglądał się zmianom w Niemczech. Budziły w nim niepokój i przeczuwał, że doprowadzą one do zachwiania fundamentów humanizmu. Krytycznie odniósł się także do filozofii K. Marksa i F. Engelsa. W jego przekonaniu postęp może zapewnić jedynie działalność demokratyczna. Demokracja nie była dla niego wyłącznie ruchem politycznym, ale traktował ją jako sposób na życie człowieka. Jako prezydent Czechosłowacji zachęcał polityków, by kierowali się wartościami demokracji humanistycznej. Idea ta determinowała jego sposób uprawiania polityki zewnętrznej i wewnętrznej państwa. Jej kontynuatorem stał się Edvard Beneš, drugi prezydent Czechosłowacji (1935–1938), przyjaciel i uczeń T.G. Masaryka¹⁰.

Na przełomie XIX i XX wieku w Czechach uprawiana była przede wszystkim filozofia pozytywistyczna. Jej pierwsza faza rozwoju przypada na lata 70. i 80. XIX wieku. Zdaniem Leszka Kołakowskiego pewne wątki tego nurtu można dostrzec w filozofii starożytnej, średniowiecznej oraz oświeceniowej¹¹.

Twórcą czeskiej filozofii pozytywizmu był **František Krejčí** (1858–1934). Zdaniem J. Zouhara, F. Krejčí był głównym przedstawicielem pozytywizmu czeskiego w okresie tzw. drugiej fazy rozwoju tego nurtu, a mianowicie od lat 90. XIX do początku lat 20. XX wieku. F. Krejčí pracował na Uniwersytecie Karola w Pradze. Od 1898 roku był docentem, a od roku 1905 profesorem filozofii. Był redaktorem naczelnym czasopisma „České myslí”. Współpracowali z nim František Drtina oraz František Čáda¹².

Filozofia F. Krejčíego ukierunkowana była na psychologię. Tę pierwszą traktował jako sposób na wytłumaczenie świata i życia człowieka. Uważał, że filozofia pozytywistyczna jest najodpowiedniejszą do tego celu. Podobnie jak wielu pozytywistów, był przeciwny metafizyce, ponieważ nie wyjaśniała ona rzeczywistości. Jego zdaniem ani metafizyka, ani indeterminizm oraz teologia nie są w stanie dać jednoznacznych odpowiedzi na pytania o rzeczywistość. Uważał także, iż na gruncie pozytywistycznym można zbudować moralność o charakterze laickim. Swoje pozytywistyczne poglądy F. Krejčí zawarł w dziele pt.: *O filosofii přítomnosti* (1904) oraz *Filosofie posledních let před válkou* (1918). W monografiach tych podjął się on również oceny filozofii F. Nietzschego, E. Husserla,

⁹ T.G. Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, Orbis, Praha 1925, s. 24–53.

¹⁰ K. Čapek, *Hovory s T.G. Masarykem. Spisy Karla Čapka 20*, Mladá fronta, Praha 1990, s. 239 i n.

¹¹ L. Kołakowski, *Filozofia pozytywistyczna*, PWN, Warszawa 2009, s. 19–53.

¹² J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 14.

pragmatystów. Wydał także wybór pism G.W.F. Hegla, które opatrzył interpretacjami¹³. Swoje liczne artykuły publikował na łamach czasopisma „Česká mysl”, które założył i był jego długoletnim redaktorem naczelnym. Na jego łamach podejmował polemikę z przedstawicielami tzw. czeskiej filozofii idealistycznej.

F. Krejčí uważał, że po przekroczeniu granic dualizmu empirycznego, uczonej jest zmuszony operować pojęciem „neutralnego monizmu”, które nie gwarantuje otrzymania odpowiedzi na nartujące pytania. Jako zadeklarowany determinista uważał, że w transcendencji, pierwszej przyczynie wszystkiego, znajdują się kauzalne szeregi wszelkich obszarów, które zostały ujednoczone pewną zasadą: poznanie transcendencji jest problemem, który powoduje rozwój myślenia filozoficznego. Dzięki temu, człowiekowi uda się wypracować logiczną konieczność, która wskaże kierunek rozwoju. Według F. Krejčiego, transcendencja albo jest możliwa do poznania, albo nie. Jeśli transcendencja nie jest możliwa do poznania, wówczas należy zastanowić się nad innym problemem filozoficznym: czy człowiek potrzebuje znać transcendencję, czy też nie?¹⁴

Jako obserwator życia społecznego, F. Krejčí zauważył nawrót narodu czeskiego do religii katolickiej po zakończeniu I wojny światowej. Twierdził, iż nawrót ten był spowodowany płytkością życia religijnego. Jego zdaniem, człowiek nie może stawiać znaku równości między porządkiem wiary a porządkiem kościelnym. Ówczesne życie Czechów nie wskazywało w jego przekonaniu na głębokie uczucia religijne. Uznał to za dowód na obniżenie się poziomu rozwoju Czechów. Przez 26 lat publikowania na łamach czasopisma „Česká mysl” filozof ten wyrażał swoje poglądy antykatolickie i antykościelne. Negatywnie odnosił się także do wysiłków filozofów, którzy hołdowali scholastyce i tomizmowi¹⁵.

Najwięcej jednak swojej uwagi F. Krejčí poświęcił psychologii, gdyż traktował ją jako podstawę filozofii jako nauki. W latach 1902–1926 opublikował sześć tomów monografii pt.: *Psychologie*. W pracach tych próbował wyjaśnić duchowość zjawisk przez spekulacje empiryczne. Swoją argumentację rozpoczął od metafizycznego pojęcia duszy jako niematerialnego źródła życia duchowego człowieka. Zwrócił także uwagę na reakcję organizmu na wewnętrzne podniety, jakim człowiek zostaje poddany, przez co nadał swoim implikacjom także charakter biologiczny. Uważał, że jego psychologia nie jest tylko rozwojowa, ale także empiryczna. Stanowisko to było poddawane krytyce. Najzagorzalszym krytykiem tak rozumianej psychologii był František Mareš. F. Krejčí jednakże nie uważał, że jego koncepcja psychofizycznego paralelizmu jest rezultatem pozytywizmu¹⁶.

¹³ <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/krejfr.html> (dostęp 14.02.2014).

¹⁴ F. Krejčí, *Filosofie posledních let před válkou*, Leichter, Praha 1918, s. 5–10.

¹⁵ Cz. Głombik, *Tomizm časov nadziedi. Slovianskie kongresy tomistyczne Praga 1932 – Poznání 1934*, Wyd. Śląsk, Katowice 1994, s. 135 i n.

¹⁶ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 15.

F. Krejčí swoje badania naukowe koncentrował także na etyce, którą rozwinął, a jej ideę zawarł w dziele pt.: *Svobodná vůle a mravnost* (1907) oraz w *Positivní etika* (1922). Etykę zbudował on na fundamencie biologii ewolucyjnej. Uważał, że człowiek jest bytem, który swój rozwój opiera na egoizmie. Ostatcznym zaś etapem rozwoju etycznego człowieka jest idea humanizmu. F. Krejčí sformułował również tzw. etykę społeczną, która miałaby przyczynić się do rozwiązania problemów kultury i społeczeństwa. W 1933 roku opublikował monografię pt.: *Politika a mravnost*, w której uzasadnia, że biologizm i psychologizm determinują rozwój moralny człowieka¹⁷. W dziele tym stwierdza, że na fundamencie pozytywizmu można zbudować autonomiczną etykę laicką, która zaspokoiliby potrzeby rozumienia człowieka. Mogłaby ona stać się w przyszłości sposobem na zrozumienie transcendencji w oparciu o prawa kosmiczne. Etyka ta miałaby być etyką społeczną, która rozwiązałaby problemy historyczne oraz społeczne, wpływając jednocześnie na rozwój kulturowy i społeczny ludzkości. F. Krejčí przeciwny był budowaniu owej etyki na klerykalizmie, religii oraz na innych spirytualnych tendencjach, chociaż skłonności człowieka do religijności nie ignorował. Jednakże jako przewodniczący antyklerykalnej organizacji Volné Myšlenky obstawał za myśleniem pozytywistycznym¹⁸.

Najwierniejszym uczniem F. Krejčíego był **František Drtina** (1861–1925). Wpływ na filozofię F. Drtina mieli także Durdík, Lindner oraz Hostinský. Jednak największy wpływ wywarł T.G. Masaryk, z którym F. Drtina zetknął się na trzecim roku studiów, gdy zaczął uczestniczyć w seminariach organizowanych przez T.G. Masaryka. W późniejszym czasie połączy ich dożgonna przyjaźń oraz działalność polityczna. Kontakty z T.G. Masarykiem wpłynęły na przemyślenia filozoficzne F. Drtina, które zaowocowały obszerną monografią pt.: *Třídění jevu duševních v řecké filosofii* (1891). Opracowanie to stało się także pracą habilitacyjną F. Drtina. Jego zainteresowania filozoficzne koncentrowały się wokół twórczości Platona, Epikteta, Marka Aureliusza, św. Augustyna, Pascala, J.-J. Rousseau oraz L. Tołstoja. F. Drtinie nie wystarczała filozofia oparta na płytkiej duchowości. Z tego też względu, po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Karola w Pradze, F. Drtina postanowił, także za namową T.G. Masaryka, kontynuować swoją edukację na Uniwersytecie Berlińskim (w latach 1885–1886). Podczas studiów uczęszczał na wykłady Eduarda Zellera i Friedricha Paulsena, które także przyczyniły się do głębokich przemyśleń filozoficznych. Wykłady prowadzone przez E. Zellera były poświęcone historii filozofii starożytnej. Natomiast F. Paulsen wywarł wrażenie na młodym naukowcu swoim panteizmem. Pod wpływem jego poglądów F. Drtina ukształtował swoją filozofię wychowania. Innym uczonym, który wywarł duże wrażenie na F. Drtinie był Émile Boutroux. Niemniej sędzę, że największy wpływ na przyszłego naukowca miał jednak T.G. Masaryk. Pod

¹⁷ <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/krejfr.html> (dostęp 14.02.2014).

¹⁸ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 16.

wpływem myśli T.G. Masaryka F. Drtina ukształtował bowiem swój humanizm. Po powrocie z Berlina w 1886 roku F. Drtina objął stanowisko suplentu, czyli zastępstwo profesora w gimnazjum w Pradze¹⁹.

F. Drtina wiele podróżował i pobierał nauki także na innych uniwersytetach Europy zachodniej. Studiował w Zurychu, gdzie uczestniczył w seminariach prowadzonych przez Renana i Picaveta. Udał się także do Strasburga, Londynu, Cambridge oraz Oksfordu. Przebywał również w Paryżu, gdzie dogłębnie poznawał organizację szkolnictwa francuskiego. W 1889 roku obronił doktorat z filozofii. Po podróżach po Europie zachodniej powrócił do Pragi i podjął pracę w Akademii Gimnazjalnej jako profesor. W latach 1889–1891 ponownie udał się za granicę, by tym razem studiować w Paryżu. Interesował się dziejami francuskiego szkolnictwa wyższego oraz rozwojem teorii pedagogicznych, które zostały wypracowane po Rewolucji Francuskiej. Wyniki swoich badań F. Drtina publikował na łamach czasopism. Opublikował także dwie monografie: *O studiu filosofie ve Francii*²⁰ (1893) oraz *Nástin vyššího školství a teorií pedagogických ve Francii od dobz revoluce* (1898). Ta ostatnia stała się podstawą do nadania jej autorowi habilitacji z pedagogiki (1897). Kilka lat wcześniej, bowiem w roku 1891, na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze, F. Drtina, zaledwie w wieku 30 lat, obronił pracę habilitacyjną z filozofii pt.: *Trídění jevů duševných v řecké filozofii*. W 1897 roku rozpoczął pracę na Uniwersytecie Karola w Pradze jako docent, prowadząc wykłady z filozofii greckiej. W 1891 roku objął Katedrę Filozofii na tymże uniwersytecie. W 1894 roku wydał pracę pt.: *Stoika Epikteta Rukovět mravních naučení*, która stanowiła jego naukowy wkład w rozumienie i interpretację antycznej etyki. Pozycja ta w pewnej mierze ukierunkowała główne zainteresowania F. Drtiny w stronę moralności i religijności. Rozważa je jako czynniki wpływające na rozwój ludzkości. W następstwie swoich filozoficznych przemyśleń w 1898 roku publikuje dwie prace pt.: *Myšlenková povaha středověku* oraz *Středověk a křesťanství* (opublikowane najpierw w periodyku „Naše doba”). Rok później drukiem ukazuje się kolejna praca filozoficzna F. Drtiny pt.: *Křesťanství, jeho vznik, ideová podstata a historický vývoj*. W 1899 roku F. Drtina zostaje kierownikiem seminariów pedagogicznych po Lindnerze. Rok później zakłada, wspólnie z F. Krejčím i Čadą czasopismo „Česká mysl”. W roku 1899 zostaje mianowany profesorem filozofii²¹.

Ideály vychovávání zostały uznane za kluczowe pedagogiczne dzieło F. Drtiny. W pracy tej autor zawarł historyczny rozwój wychowania. Sądził, że celem rozumnego wychowania jest kultywowanie myślenia. Nauczyciel podczas kształcenia uczniów powinien pokazywać drogę do wiedzy, metodę zdobywania jej.

¹⁹ L. Kratochvíl, *František Drtina*, Česká grafická unie u.s., Praha 1941, s. 7–19.

²⁰ Tytuły monografii oraz artykułów napisanych przez F. Drtinę udało mi się ustalić dzięki pomocy pracownikom Biblioteki Narodowej w Pradze.

²¹ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 16 i n.

Wyszkolenie winno mieć charakter praktyczny. Był on propagatorem idei powiązania kształcenia teoretyczno-humanistyczno-przyrodniczego z kształceniem techniczno-praktycznym. Celem kształcenia ma być uszlachetniona ludzkość, a przesłanką wolność, niezależność oraz autonomia. Szkoła powinna być niezależna od religii i państwa. Dopiero na tym fundamencie można stworzyć model niezależności i niepodległości sędziowskiej. Państwo miałoby tylko prowadzić działalność administracyjną. Natomiast Najwyższa Rada Szkolnictwa miałaby mieć wzgląd na wychowanie i edukację młodzieży w szkołach. Wspomniana Rada składałaby się z nauczycieli posiadających doświadczenie zawodowe, różne stopnie naukowe i pracujących na wielu etapach kształcenia. Zdaniem F. Drtiny owe ideały, o których napisał, mogą zostać urzeczywistnione tylko przez aktywność polityczną. W czasach, w których zostało opublikowane dzieło F. Drtiny, Czechy nie były niepodległym państwem (nastąpiło to dopiero 18 lat później, 28 października 1918 roku).

W 1902 roku F. Drtina opublikował swoje najobszerniejsze dzieło filozoficzne *Myšlenkový vývoj evropského lidstva*²², które staje się ulubionym podręcznikiem studentów do nauki filozofii. Książka ta jest wynikiem przemyśleń, do jakich doszedł F. Drtina, uczestnicząc w różnych kursach, na których dokształcał ludzi. Książka ta stała się podstawową lekturą, wśród czytelników wszystkich warstw społeczeństwa czeskiego poszerzających swoją wiedzę z zakresu znajomości kultury europejskiej. W pracy tej F. Drtina zawarł także ocenę świata antycznego, chrześcijaństwa, oświecenia i nowożytności, moralności oraz wszelkich prądów, rzekomo oświecających umysł ludzki. Książka ta została później uzupełniona o nowe przemyślenia autora i wydana w 1914 roku pod tytułem *Úvod do filosofie*. Część pierwsza tej monografii była poświęcona starożytności i średniowieczu, co stanowiło ukoronowanie pracy naukowej F. Drtiny. W czerwcu 1903 roku F. Drtina został mianowany profesorem zwyczajnym. W roku akademickim 1905–1906 pełnił funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego na Uniwersytecie Karola w Pradze. W 1906 roku współredaguje *Horyzonty Pedagogiczne (Pedagogické rozhledy)*. Wraz z T.G. Masarykiem i Kaizlem był także współredaktorem miesięcznika *Naše doba*. Publikował wówczas wiele swoich prac pedagogicznych. Redagował również *Zbiór odczytów i rozpraw*. Założył *Bibliotekę Klasyków Pedagogiki* w tzw. Dziedzictwie Komeńskiego.

W 1907 roku F. Drtina opublikował tekst pt.: *Přirodní vědy a vzdělání humanitní*, na podstawie którego rozpoczął reformę czeskiego szkolnictwa średniego. Inne prace, które stanowią fundament filozofii wychowania to: *Positivismus ve vychování* (1900); *Lockeovy zásady vychovatelské* (1905) oraz *Rousseau a rousseauism* (1912). Swoją filozofię wychowania F. Drtina uzupełnił pracami poświęconymi największemu czeskiemu pedagogowi Janowi Amosowi Komeńskiemu. Są to: *Komenského idea humanitní* (1900); *J.A. Komenský, jeho život*

²² To dzieło także przetłumaczyła J. Kietlińska-Rudzka w 1904 roku.

a *dílo* (1906) oraz *Význam pansofických snah J.A. Komenského* (1907). W kolejnych latach F. Drtina publikuje kolejne monografie, które najpierw ukazywały się na łamach czasopism: „Naše doba”, „Pedagogické rozhledy”, „Česká mysl”, „Pražská lidová revu”, oraz „Novina”. W latach 1911–1915 profesor F. Drtina publikuje kolejne teksty: *Křesťanství, husitství, české bratrství* (1911); *Tolstoj, apoštol lidkosti a miru* (1911); *Životní názor Tolstého* (1911); *L.N. Tolstoj, náboženský genius* (1912); *Poslání českého národa* (1912); *Hus a lidstvo* (1915). Artykuły poświęcone filozofii L. Tolstoja, rozpoczęły zainteresowania F. Drtiny filozofią wychowania.

Po uzyskaniu przez Czechosłowację niepodległości F. Drtina angażował się w organizację szkolnictwa wolnego państwa. Jego doświadczenie pedagogiczne jako nauczyciela, a następnie polityczne jako posta zaowocowało szeregiem tekstów poświęconych szkolnictwu oraz jego reformie. Są to: *Gimnasium* (1896); *Novější směry reformy středoškolské* (1902); *Dvojstupňovitost středoškolského vyučování* (1908); *Reforma středoškolská* (1908); *Reforma středoškolská s českého hlediska* (1909); *Venkovské školy výchovné* (1907); *Venkovské ústavy výchovné v cizině* (1907); *Výchovné školy na venkově* (1909). W artykułach tych F. Drtina podejmował kwestie edukacji na prowincji. Problematyka tą zainteresował się pod wpływem wykładów prof. Euckena podczas studiów w Berlinie. Informacje Euckena na temat edukacji na prowincji były wówczas pionierskie. Tę inspirację F. Drtina sukcesywnie rozwijał jako pracownik naukowy Uniwersytetu Karola w Pradze.

Przebywając na studiach w Paryżu, dzięki stypendium Czeskiej Akademii nauk, F. Drtina miał możliwość poznać reformy szkolnictwa francuskiego. Zdobyta wiedza zaowocowała reformą szkolnictwa czeskiego, którą podjął jako uznany autorytet naukowy i jako profesor pedagogiki oraz filozofii. Z pobytu na studiach we Francji napisał: *Nástin vyššího školství a teorií pedagogických ve Francii od dobz revoluce* (1898); *Reforma středoškolská v Prusku a ve Francii* (1905); *Vyšší dívčí školství ve Francii* (1909). Jako długoletni nauczyciel akademicki opracował ideę kształcenia uniwersyteckiego oraz wskazał miejsce uniwersytetów w kształceniu przyszłych elit intelektualnych. Zdaniem F. Drtiny, kształcenie akademickie ma ogromny wpływ na przyszłość narodu. Teksty poświęcone kształceniu wyższemu zostały napisane w tym samym czasie, co artykuły dotyczące reformy szkolnictwa. Są to następujące monografie: *Universita budoucnosti* (1904), *Universita a universitní exstense* (1907); *Vyšší vzdělání dívčí* (1907); *Vznik a vývoj universit* (1912–1913).

F. Drtina miał niezwykłą umiejętność opracowywania kilka tekstów dotyczących różnych kwestii, co możemy zaobserwować na przykładzie reformy szkolnictwa, opisanego systemu edukacji m.in. we Francji i Prusach oraz wizji uniwersytetu i jego wpływu na przyszłość narodu. Pewną część swojego dorobku F. Drtina poświęcił także kształceniu dziewcząt, co w tamtych czasach było ewenementem nie tylko na skalę kraju, ale także Europy.

F. Drtina jest jednym z pierwszych reformatorów szkolnictwa czeskiego, którzy postulowali, by do edukacji szkolnej wprowadzić wychowanie zdrowotne. Wiele miejsca w swych pracach poświęcił także kształceniu ludowemu. Są to: *Ideové základy snach lidovýchovných* (1912) oraz *Úkoly a směry lidového vzdělání* (1912). Filozofia F. Drtiny uprawiana była pod wpływem pozytywizmu, idei filozofii nauki. Podejmował problemy dotyczące tego: co to jest i jaki jest świat?, co jest przyczyną i celem istnienia człowieka? Rozważał także takie pojęcia, jak: przestrzeń, czas, materia, substancja, dusza, siła, ruch. Największym problemem filozoficznym dla F. Drtiny był jednak człowiek i jego dusza oraz próba zrozumienia człowieka poprzez jego bycie w świecie. Pytania filozoficzne implikowały pracę pedagogiczną. Podczas swojej pracy naukowej opublikował 134 artykuły oraz 79 monografii z zakresu pedagogiki, które nie doczekały się jeszcze tłumaczenia np. na język polski²³. Jego pedagogika kształtowała się wtedy, gdy był sekretarzem Ministerstwa Szkolnictwa. Wiele prac poświęcił reformie szkolnictwa, którą należało przeprowadzić po uzyskaniu przez państwo czechosłowackie niepodległości w 1918 roku. Przez współczesnych pedagogów czeskich i słowackich jest uważany za jednego z twórców szkolnictwa słowackiego oraz zjednoczenia ze szkolnictwem czeskim. Przez pryzmat pozytywizmu starał się on tak zorganizować naukę oraz życie moralne człowieka, by odseparować go od metafizyki i budować jego egzystencję na fundamencie nauki, a życie religijne, jeśli już występuje, pozbawić pierwiastka mitycznego i nadać mu sens naukowy²⁴. F. Drtina uważał, że wychowanie w duchu pozytywizmu nie przyniosłoby tak istotnych rezultatów, jakich spodziewał się A. Comte. Wątpił, czy pozytywistyczna teoria naukowa, dbająca przede wszystkim o racjonalne poznanie, może być podstawą wszechstronnego wychowania. Twierdził także, że metafizyka czy religia mogłyby być wykorzystane jako siła wywołująca oczekiwane zmiany w zachowaniu człowieka. Jednak pozytywizm A. Comte'a całkowicie wyłączył je z procesu wychowania²⁵. Stwierdził także, że A. Comte stał się zakładnikiem religijnego humanizmu, ponieważ nie mógł oprzeć poznania człowieka jedynie na racjonalizmie, gdyż w egzystencji człowieka występują procesy, zjawiska, które mogą być wytłumaczone poprzez metafizykę czy religię. Wychowanie ma mieć charakter wszechstronny, więc nie można go ograniczać jedynie do rozumu. Zwłaszcza wychowanie małego dziecka nie może opierać się na sile racjonalizmu, ponieważ

---

²³ Wyjątek stanowi praca *Ideály vychovania* oraz *Rozwój umysłowy ludów Europy* przetłumaczone na początku XX wieku. Czesław Erber w swojej monografii *Julia Kietlińska-Rudzka* (Kielce 1984) na s. 25 dodaje także, iż Kietlińska-Rudzka dokonała tłumaczenia jeszcze innego dzieła Drtiny: *Uniwersytet przyszłości*. Jak do tej pory, mimo ofiarnej pomocy pracowników Biblioteki Narodowej w Warszawie, nie udało mi się znaleźć tego dzieła.

²⁴ F. Drtina, *Reforma školství. Soubor statí. Spisy Františka Drtiny*, Svazek IV, Leichter, Praha 1931, s. 516.

²⁵ Zob. *ibidem*, s. 526 i n.

etap rozwoju tej istoty na to nie pozwala. Wychowanie na tym etapie opierać się powinno, zdaniem F. Drtiny, na metafizyce i religii²⁶. Z tego właśnie powodu F. Drtina nie chciał budować swojej teorii wychowania jedynie na pozytywizmie.

Kontynuatorem myśli F. Krejčiego był **Josef Tvrđý** (1877–1942). Wypracował on tzw. racjonalną indukcję jako metodę wnioskowania odnoszącego się do sądów metafizycznych. Głównym problemem metafizycznym była dla niego relacja między monizmem a pluralizmem oraz między duchem a ciałem. W swych opracowaniach stwierdzał, że świat jest jednorodny w swej różnorodności. J. Tvrđý ukształtował czeskie myślenie strukturalistyczne²⁷. W swej filozofii nawiązywał do tradycji pozytywistycznej. Od 1922 roku był docentem na Uniwersytecie Masaryka w Brnie, a od 1926 roku profesorem Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie. Profesorem Uniwersytetu w Brnie został w roku 1938. Swoje zainteresowania filozoficzne ukierunkował szczególnie na realizm T.G. Masaryka rozumiany jako reakcja na idealizm i pragmatyzm. Uważał, że filozofia jest odpowiedzialna za ukształtowanie poglądu, który łączyłby ludzkość. Uznawał filozofię za naukę, która jest jednocześnie wytworem kultury. Jako zwolennik pozytywizmu analizował zagadnienia dotyczące metafizyki odwołując się do noetyki. W wyniku prowadzonych badań w tym zakresie opublikował m.in.: *Problém skutečnosti u Davida Huma a jeho význam v dějinách filosofie* (1925); *Teorie pravdy* (1929) oraz *Logikę* (1937). Swoje zainteresowania naukowe skupiał także na filozofii religii oraz filozofii wartości, która stała się później fundamentem aksjologii czeskiej. Prowadził również badania w ramach historii filozofii. Ich rezultatem były prace: *Vývoj filosofického myšlení evropského* (1923); *Moderní proudy ve filosofii* (1925); *Průvodce dějinami evropské filosofie* (1932) oraz *Uvod do filosofie* (1926). Badając pojęcie transcendencji, doszedł do wniosku, że jest ono niepoznawalne. Pisząc prace odnoszące się do historii filozofii, stwierdził, że świat i cała myśl filozoficzna podąża w kierunku dyferencjacji. Jednakowoż świat, który jest różnorodny, podąża również w kierunku jedności. Opracował teorię monopluralizmu oraz determinizmu strukturalnego, korzystając z opracowań czeskich strukturalistów. Podejmując problem relacji między ciałem a duszą utrzymywał, iż człowiekiem kieruje „świadoma energia duchowa”. Pod koniec życia swoje naukowe zainteresowania koncentrował głównie na myśli T.G. Masaryka. Opublikował wówczas dwa dzieła: *Názory o hrdinství v životě společenském* (1940) oraz *Nová renesance* (1941). Badań nad humanizmem nie dokończył, ponieważ trafił do obozu koncentracyjnego w Mauthausen, gdzie zakończył żywot. Był jednym z tych filozofów, którzy za swoje ideały zapłacili jeśli już nie życiem to niewolą w hitlerowskich obozach śmierci²⁸.

²⁶ Zob. *ibidem*, s. 527.

²⁷ H. Pavlincová, *Filozofia česka ...*, s. 349.

²⁸ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 17 i n.

Kolejną znaczącą postacią filozofii czeskiej był **František Čáda** (1865–1918). Pracę naukową rozpoczął jako docent, kontynuując ją następnie jako profesor filozofii i pedagogiki Uniwersytetu Karola w Pradze. Jest on uznawany za założyciela czeskiej pedagogiki (pedagogiki dziecka) oraz pedopsychologii. Jako filozof podawał się za teistę, a od filozofii oczekiwał, że będzie ona uzasadniać wywoły na gruncie poznania naukowego. Interesował się noetyką. Z jej perspektywy podjął interpretację myśli Herbarta i Milla. Rezultatem była monografia pt.: *Noetická záhada u Herbarta i Stuarda Milla* (1894). Z punktu widzenia noetyki oraz bioetyki F. Čáda starał się również wypracować pojęcie normy etycznej, która stałaby się podstawą do ujednoczenia ocen moralnych. Za najważniejszą zasadę etyczną uważał rozwój życia człowieka. W 1920 roku wydał wraz z Františkem Šerakim książkę pt.: *Etika individualní*. Publikował także artykuły na łamach czasopisma *Česká mysl* odnoszące się do nowej literatury naukowej.

Za znaczący dla filozofii czeskiej należy uznać także dorobek naukowy **Mirko Nováka** (1901–1980), docenta estetyki i teorii sztuki na Uniwersytecie Komeńskiego w Bratysławie. W latach 20. i 30. XX wieku opublikował monografie: *Vznik tvůrčí osobnosti Beethovenovy*; *Le Corbusierova prostorová estetika*; *Vznik pojmu krásna v řecké filosofii*. W roku 1941 wydał niezwykle ważną książkę, która została poświęcona tematyce historii czeskiej myśli estetycznej pt.: *Česká estetika od palackého po dobu současnou*.

Do rozwoju czeskiego myślenia filozoficznego przyczynił się **Josef Král** (1882–1978). Od 1924 roku pracował jako profesor na Uniwersytecie Komeńskiego w Bratysławie, a w 1932 roku przeniósł się na Uniwersytet Karola w Pradze. Uważał się za przedstawiciela neopozytywizmu. Przez cały okres swojej działalności naukowej starał się pozbać filozofię agnostycznych przesądów ortodoksyjnego pozytywizmu w wykonaniu F. Krejčí. Uważał, że należy wypracować dla filozofii jako nauki, stosowne naukowe metody badawcze. Zajmował się problematyką herbartowskiej socjologii oraz logiką Masaryka, Lindnera, Krejčíego. W 1937 roku wydał monografię pt.: *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplin*. Omówił w niej rozwój myśli czeskiej według dyscyplin naukowych. Wyróżnił spośród nich: socjologię, pedagogikę, psychologię, noetykę, socjologię, estetykę, etykę, logikę, filozofię religii oraz historię filozofii. Analizę rozpoczął od scholastyki czeskiej a zakończył rozdziałem poświęconym duchowi filozofii czeskiej. W książce tej zamieścił także rozdziały o filozofii niemieckiej i słowackiej. W 1931 roku założył czasopismo „Sociální problémy”.

Kolejnym filozofem czeskim, który był zwolennikiem filozofii pozytywistycznej był **František Fajfr** (1892–1969). Uważał, że ten nurt filozofii jest charakterystyczny dla myśli czeskiej i jednocześnie stanowi źródło kształtowania się filozofii o charakterze narodowym. Filozofię rozumiał jako naukę o nauce oraz jako dziedzinę, której obszar problematyki koncentruje się wokół nauk przyrodniczych w powiązaniu z etyką, polityką, religią, prawem i ekonomią. Jego najważniejsze monografie to: *Pozitivismus a náboženství* (1924) oraz *Masaryk a Comte*

(1925). Inne prace poświęcał m.in. myśli Hegla, filozofii społeczeństwa, prawa i polityki²⁹.

Znaczący dorobek naukowy, w tym z zakresu filozofii, osiągnął **Emanuel Rádl** (1873–1942). Od 1904 roku pracował jako docent fizjologii a od 1919 roku profesor filozofii przyrody oraz historii nauk przyrodniczych na Uniwersytecie Karola w Pradze. W latach 1897–1914 koncentrował się w swoich badaniach głównie na problematyce z zakresu fizjologii. Następnie zajął się historią rozwoju teorii biologii w XIX wieku. Wyniki jego badań zostały opublikowane w monografii pt.: *Dějiny vývojových teorií v biologii v XIX století* (1905). Publikacja ta została przetłumaczona na język niemiecki, angielski i hiszpański.

E. Rádl uważał, że pewne odkrycia w dziedzinie mechaniki, fizyki i chemii mogły uzasadnić słuszność teorii ewolucji. Utrzymywał także, że za formami i kierunkami rozwoju ożywionych istot kryje się niewidzialny kreator, którego E. Rádl nigdy nie określił jednak mianem Boga. Ten niematerialny czyniciel życia został przez niego nazwany „siłą witalną”. Polemizował także z wizją witalizmu opracowaną przez niemieckiego filozofa H. Driescha.

E. Rádl wiedzę traktował jako źródło informacji człowieka o świecie, także tym technicznym. Filozofię pozytywistyczną określał również jako naukową. W jego przekonaniu umożliwiała ona uzyskanie odpowiedzi na kwestie związane z poznaniem i rzeczywistością. Wydał monografie: *Romantická věda* (1918); *Moderní věda* (1926); dwie części *Dějiny filosofie* (1932–1933). *Dějiny filosofie* były podstawową lekturą studentów filozofii. E. Rádl był znany z powiedzenia, które często było cytowane, że „jeśli pracuje się i nie poddaje, wówczas prawda zwycięży”. Wielkim wyzwaniem dla niego była metafizyka, którą potraktował jako swoiste naukowe przedsięwzięcie³⁰.

W latach 20. i 30. XX wieku E. Rádl zajął się filozofią religii i polityki. Często krytycznie wyrażał się o kondycji moralnej Czechosłowaków, przeciwstawiając się liberalizmowi w zakresie norm etycznych. Uważał, że uzdrowienie moralne społeczeństwa czeskiego przyniesie socjalizm, jednak nie w wykonaniu marksistowskim i rewolucyjnym.

W swych polemicznych artykułach z 1928 roku wyrażał przekonanie, że rozwijanie demokracji może mieć głębszy sens w ugruntowywaniu moralnym młodego państwa czechosłowackiego, które uzyskało niepodległość w 1918 roku. Był stanowczo przeciwny faszyzmowi, który rozwijał się w Niemczech oraz z niepokojem obserwował poczynania Niemców sudeckich. Sprawie tej poświęcił pracę pt.: *Válka Čechů s Němci* (1928) oraz *O německé revoluci* (1933). W okresie tym zajmował się także filozofią Chin i Indii. Uznał ją za źródło mądrości, z którego Europa powinna korzystać w czasach, gdy dostrzegane są kryzysy polityczne oraz etyczne. Swoje stanowisko przedstawił w książce pt.: *Západ a Východ* (1925).

²⁹ Zob. *ibidem*, s. 19.

³⁰ <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/radl.html> (dostęp 14.02.2014).

W 1934 roku E. Rádl uczestniczył w VIII Międzynarodowym Kongresie Filozoficznym zorganizowanym w Pradze³¹.

W omawianym okresie działało i pracowało wielu filozofów czeskich, których określano katolickimi. Reprezentowali oni przede wszystkim neotomizm. W latach 20. XX wieku, jeszcze przed ukazaniem się encykliki papieża Leona XIII *Aeterni patris*, podejmowali oni badania nad twórczością filozoficzną św. Tomasza z Akwinu. Do grona neotomistów należy zaliczyć: Václava Hlavatę (1842–1920), Eugena Kadeřávka (1840–1922), Josefa Pospíšila (1845–1926), Pavla Vychodila (1862–1938), Josefa Kachníka (1859–1942). Młodsze pokolenie neotomistów otwiera Emilian Pecka (1895–1981), który dokonał przekładu *Summary teologicznej* św. Tomasza z Akwinu na język czeski. Do tego grona należy również zaliczyć Josefa Matocha (1888–1961), Dominika Pecka (1895–1981) oraz Metoděja Habáňa (1899–1984). Neotomiści starali się wykazać, że filozofia św. Tomasza z Akwinu to jedyna droga poznania rzeczywistości. Od 1929 roku wydawano periodyk *Filosofická revui*. Filozofowie tego nurtu dążyli również do tego, aby naród czeski wynieść na wyższy poziom moralny, aby w tomizmie mógł znaleźć źródło sensu życia ludzkiego.

W latach 20. i 30. XX wieku uprawiano także filozofię protestancką (ewangelicką). Reprezentantem tego nurtu był Josef Hromádka (1889–1969) oraz Jan Kozák (1884–1974). Filozofowie ci badali relację wiary i prawdy, problem prawdy w teologii oraz drogi rozwoju chrześcijaństwa. Odwoływali się także do filozofii T.G. Masaryka, który w swych dziełach wiele miejsca poświęcił problemom teologicznym i pojmowaniu Boga.

Wśród filozofów czeskich miejsce należy się także Josefovi Kratochvilowi (1882–1940), który był autorem *Słownika filozoficznego*, opublikowanego w roku 1929. Zajmował się on historią filozofii, szczególnie okresu średniowiecza. Kratochvila określa się także jako filozofa neoidealistę. Uważał, że ten nurt filozofii ma za zadanie dokonywanie nowych analiz i syntez, wychodząc od fundamentalnych teorii św. Tomasza z Akwinu. Naczelnym zadaniem neotomizmu jest, według J. Kratochvila, przekonać pozytywistów do tezy, że transcendencia jest możliwa do poznania i może ona być źródłem poznania prawdy o rzeczywistości. Jedną z tez, którą sformułował jest dualizm rzeczywistości, na którą składa się Bóg i świat materialny. Najwyższym i absolutnym bytem dla J. Kratochvila jest Bóg. Uważał, że poznanie świata należy rozpocząć od poznania Boga, który jest *arche*, praprzyczyną wszystkiego³². W podobnym duchu wyrażali się Jaroslav Beneš (1892–1963) oraz Alois Lang (1869–1957). Utrzymywali oni, że poznanie religijne daje człowiekowi możliwość pogłębionego poznania rzeczywistości, ponieważ poznanie to jest poszerzone o aspekt mistyczny³³.

³¹ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gariel, *op. cit.*, s. 20 i n.

³² J. Kratochvil, *Rukověť filosofie*, Občanská tiskárna, Brno 1939, s. 365 i n.

³³ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 23 i n.

František Mareš (1857–1942) pracował na Uniwersytecie Karola w Pradze. Od 1895 roku był profesorem fizjologii. Rok wcześniej postawił tezę, że życie na ziemi mogło powstać tylko od istniejącego życia, którego źródłem mogła być pewna siła witalna. Stanowisko to rozwinął w książce pt.: *Idealism a realism v přírodní vědě* wydanej w 1901 roku, a także w monografii z 1918 roku pt.: *Pravda a skutečnost*. Punktem wyjścia jego stanowiska był idealizm I. Kanta. W uzasadnianiu swojej tezy odwoływał się także do intuicji oraz czucia. Hasło, które stało się jego ideą, to „prawda w czuciu”. Znaczenie dla rozwinięcia jego koncepcji miały wyniki badań Bergsona³⁴. W swych licznych pracach, odnoszących się do filozofii przyrody, F. Mareš wskazywał także na pojęcie woli jako źródło zasady żywej przyrody. W opracowaniu tego stanowiska pomogła mu filozofia Schopenhauera. W późniejszym okresie swojej pracy naukowej podejmował problem Boga jako bytu. Doszedł do wniosku, że Jezus jest pośrednikiem między ludźmi a Bogiem. Boga uważał za twórcę ludzkiej woli. W latach 30. XX wieku F. Mareš stał się krytykiem dialektyki marksistowskiej oraz filozofii Lenina. Był także krytykiem pozytywizmu, monizmu oraz materializmu. Podjął także polemikę z Masarykiem, Krejčím, Radlem, Vorovką o rozumienie filozofii Kanta. W latach 20. związał się z tzw. *Ruchem Filozoficznym*, opowiadając się za zwolnieniem filozofii czeskiej od pozytywizmu³⁵.

Ferdinand Pelikán (1885–1952) był krytykiem pozytywizmu oraz filozofii T.G. Masaryka. Opowiadał się za pragmatyzmem oraz personalizmem. Był założycielem i redaktorem czasopisma filozoficznego „Ruch filozofický”. Na jego łamach F. Pelikán podejmował dyskusje dotyczące charakteru filozofii czeskiej. Swoje polemiki opublikował później w formie książki pt.: *Vláda demokracie ve filosofii a jiné eseje* (1929). F. Pelikán był propagatorem filozofii słowiańskiej. W redagowanym przez niego czasopiśmie publikowane były także artykuły filozofów polskich i rosyjskich. W 1928 roku wydał monografię pt.: *Boj za svobodu české filosofie a historické hodnocení*, w której wskazywał problematykę jaką powinna podjąć filozofia czeska. Był także autorem obszernego dzieła poświęconego portretom filozofów XX wieku. Podjął się również analizy filozofii Bacona, Hume’a, Locke’a, Leibniza, Spinozy i Kartezjusza. Wiele miejsca w swoich publikacjach poświęcił funkcjonalizmowi i fenomenalizmowi w filozofii Kanta i Hume’a. Jego zainteresowania naukowe koncentrowały się przede wszystkim na pojęciu indywidualności³⁶.

Ladislav Klíma (1878–1928) jest uważany za twórcę nadracjonalizmu. Podobnie jak F. Pelikán, radykalnie krytykował filozofię pozytywistyczną. W książce pt.: *Svět jako vědomí a nic* (1904) uzasadnił swoje stanowisko w kwestii egzy-

³⁴ F. Mareš, *Pravda v citu*, F. Topič, Praha 1922, s. 15.

³⁵ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 25.

³⁶ F. Pelikán, *Fikcionalism novověké filosofie, zvláště u Kuma a Kanta*, Fr. Borový, Praha 1929, s. 192 i n.

stencjalizmu. Wypowiedział się także w kwestii subiektywizmu, solipsyzmu oraz woluntaryzmu. Inspirowała go filozofia Schopenhauera i Nietzschego. Uważał, że dotychczasowa filozofia nie jest zbiorem prawdziwych twierdzeń. Stwierdzenia filozoficzne, zdaniem L. Klímy, to nic innego jak mówienie, że komuś wydaje się coś, że coś się wydaje, iż coś jest. Filozof może jedynie czegoś domyślać się, że coś jest. Swoje poglądy L. Klíma przedstawił w artykułach, esejach oraz książkach. W czasach jego działalności naukowej pozytywnie wypowiadano się o jego poglądach odnoszących się również do symbolizmu, surrealizmu, ekspresjonizmu. Był jednym z nielicznych filozofów czeskich, który nie miał wykształcenia akademickiego. Jednakże systematyczną pracą w zdobywaniu wiedzy przez lekturę dzieł filozoficznych, zasłużył sobie na szacunek nawet swoich największych wrogów. Najbardziej ceniony był przez krytyków sztuki i literatury. O. Březina uważał L. Klímę za szczególnego myśliciela czeskiego początku XX w. F. Šalda traktował go jako „filozofa-poetę”, najwybitniejszego, jaki do tej pory urodził się³⁷.

Josef Fischer (1894–1973) był filozofem, który starał się wypracować syntezę filozofii, która umożliwiłaby wyjaśnienie dotychczasowego stanu kultury oraz określenie kierunku jej dalszego rozwoju. Była to reakcja na kryzys kultury, który dostrzegał w latach 20. XX wieku. Problemowi temu poświęcił kilka monografii: *O budoucnosti evropské kultury* (1929); *O neklíku dneška* (1930); *Základy poznání* (1931). Poszukiwał także sposobu reorganizacji społeczeństwa, by mogło ono wyjść z kryzysu kulturowego. Uważał, że doświadczenie człowieka jest kluczem do rozwiązania problemów społeczeństwa. Owo doświadczenie może zrodzić się z analizy sytuacji, które doprowadziły społeczeństwo do stanu kryzysu kulturowego. J. Fischera niepokoiły zmiany na arenie międzynarodowej po zakończeniu I wojny światowej. Z dużym niepokojem obserwował zmiany jakie dokonywały się w społeczeństwie niemieckim. Opowiadał się za społeczeństwem demokratyczno-humanistycznym. Temu zagadnieniu poświęcił swoją obszerną monografię pt.: *Kříze demokracie* (1933). W pracy tej można poznać przemyślenia autora odnoszące się także do filozofii i socjologii.

Filozofia J. Fischera wpisuje się, zdaniem J. Zouhara, w filozofię strukturalizmu³⁸. Filozofia strukturalizmu J. Fischera stała się podstawą rozwoju psychologii, socjologii, językoznawstwa i literaturoznawstwa oraz nauk przyrodniczych w Czechach. Rozwój strukturalizmu czeskiego charakteryzuje się wyraźnym antypozytywizmem i antymechnizmem. Natomiast czeska strukturalistyczna koncepcja sztuki została sformułowana na bazie tradycji czeskiej estetyki.

Karel Čapek (1890–1938) uważany jest za przedstawiciela pragmatyzmu. Swoje wykłady dotyczące tego nurtu zawarł w pracy pt.: *Pragmatismus čili filosofie praktického života*. W jego niektórych utworach epickich, takich jak: *Boží muka*; *Hordubal* czy *Obyčejný život* dostrzegany jest wpływ pragmatyzmu. Uwa-

³⁷ J. Zouhar, H. Pavlincová, J. Gabriel, *op. cit.*, s. 28.

³⁸ *Ibidem*, s. 30.

zał pragmatyzm za nurt filozoficzny, który odwiedzie rozwój cywilizacyjny od pasywności i niepoznawalności. Stwierdził także, iż pragmatyzm zbyt redukuje kategorię prawdy sprowadzając ją do pytań o jej kryterium. Na gruncie czeskiej filozofii pragmatyzmu trwały spory o to, co właściwie wchodzi w zakres metafizyki oraz co jest prawdą.

Jan Patočka (1907–1977) to prekursor czeskiej fenomenologii. Był ostatnim uczniem Edmunda Husserla. Filozofii uczył się także od Martina Heideggera. W 1931 roku obronił doktorat na temat: *Pojem evidence a jeho význam pro noetiku*. W 1936 roku przedstawił pracę habilitacyjną na temat: *Přírozený svět jako filosofický problem*. Swoje zainteresowania koncentrował wokół problemu świata naturalnego, jego struktury i pozycji człowieka w świecie. Prowadził badania dotyczące historii filozofii oraz filozofii dziejów cywilizacji. Przed II wojną światową opublikował pracę pt.: *Česká vzdělanost v Evropě* (1939). Po II wojnie światowej podjął pracę na stanowisku asystenta na Uniwersytecie Karola w Pradze. Jego niezależne myślenie spowodowało na niego kłopoty. Władza komunistyczna, która w 1948 roku przejęła władzę w państwie, usunęła go z uczelni. J. Patočka w latach 1950–1954 pracował w Instytucie Masaryka a w latach 1954–1968 w Instytucie Pedagogicznym i Filozoficznym przy Czechosłowackiej Akademii Nauk. W latach 1948–1968 podjął badania nad twórczością J.A. Komeńskiego. W 1968 roku powrócił na Uniwersytet Karola w Pradze. Jego wykłady z fenomenologii cieszyły się dużym zainteresowaniem. Treść jego wykładów budziły jednak niepokój u pracowników StB (odpowiednik polskiego SB). Podczas przesłuchania został dotkliwie pobity i zmarł. Uważany jest za jednego z najwybitniejszych filozofów czeskich.

Jiřina Popelová (1904–1985) swoje zainteresowania filozoficzne koncentrowała na dziejach ludzkości. Zajmowała się także metodologią nauk społecznych. Szczególną uwagę skoncentrowała na pracach filozofów niemieckich: Diltheya, Windelbanda oraz Rickerta. W latach 1932–1934 w ramach stypendium przebywała we Włoszech, gdzie zajmowała się filozofią włoską. Doktorat z filozofii obroniła na Uniwersytecie Rzymskim. Pracę naukową poświęciła Giovaniemu Gentile. Ku filozofii czeskiej zwróciła się po zakończeniu II wojny światowej. Znana była z wybitnego dzieła filozoficznego zatytułowanego: *Studie o současné české filosofii* (1946). W dziele tym zaproponowała, by w filozofii czeskiej wyróżnić kierunki: sejentyzm i metafizykę.pozytywizm uznała za nurt, który wpisuje się w kierunek sejentyzyczny.

3. Podsumowanie

Lata 20. i 30. XX wieku były czasem największego rozkwitu czeskiego pozytywizmu. Nastąpiło to po uzyskaniu przez Czechosłowację niepodległości w roku

1918³⁹. Jiří Cetl nazwał tę fazę czeskiego pozytywizmu epoką Krejčiego. W tym czasie bowiem dominowały jego poglądy⁴⁰. Krejčí był niekwestionowanym autorytetem pozytywizmu czeskiego⁴¹.

W dniach 6–8 października 1932 roku w Uniwersytecie Karola w Pradze została zorganizowana Międzynarodowa Konferencja Tomistów. Miała ona m.in. na celu ukazanie tomizm jako syntezy życia człowieka, uświadomienie, że jest to system filozoficzny, który jest w stanie przybliżyć człowieka do prawdy. Dwa lata później, tj. w 1934 roku, został zorganizowany w Pradze VIII Międzynarodowy Kongres Filozofów. Głównym organizatorem tego kongresu był Emanuel Radl. Plan programu konferencji omówił on już dwa lata wcześniej na łamach pisma „Česká mysl”. Obrady dotyczyły faszyzmu, a także idei demokracji i humanizmu. Rok 1934 był znamieny również z innego powodu. Powołano wówczas Praskie Koło Filozoficzne, które za naczelny cel obrało rozwijanie filozofii fenomenologicznej⁴².

W latach 40. XIX wieku rozpoczęto dyskusję, czy kultywować tworzenie filozofii czeskiej. W 1820 roku Antonin Marek napisał pierwszy czeski podręcznik do nauki logiki, opracowując terminologię filozoficzną i naukową. Rozbudował ją František Palacký, przez co został uznany za pierwszego nowoczesnego filozofa⁴³. W latach 50. XIX w. podjęto dyskusję o to, czy Czesi w ogóle potrzebują filozofii. Wypracowano wówczas dwa stanowiska. Pierwsze, które określił uniwersalnym, zgodnie z którym uznano, że nie ma potrzeby precyzować narodowego charakteru filozofii, ponieważ nauka ta jest powszechna i bada rzeczywistość w sposób ogólny. Zwolennicy drugiego stanowiska, nazywanego narodowym, uważali, że musi istnieć filozofia o charakterze narodowym (czeskim), lecz w powiązaniu z mądrością ludową oraz ze światowym dorobkiem filozoficznym. Przedstawiciele tego stanowiska opowiadali się jednocześnie za odrzuceniem filozofii niemieckiej.

W analizowanym okresie czeska myśl filozoficzna charakteryzowała się odrzucaniem spekulacji, fantazji, irracjonalizmu. Początkowo mogła być uprawiana jedynie na Uniwersytecie Karola w Pradze. Dopiero od 1919 roku filozofia była rozwijana na Uniwersytecie Masaryka w Brnie⁴⁴. Przed II wojną światową L. Fischer opublikował niewielką monografię pt.: *Tradycja narodowa a filozofia czeska* (1939) w której uzasadniał, że filozofia czeska charakteryzuje się ukierunkowaniem na pragmatykę życiową. Oprócz pozytywizmu, który w tym okresie

³⁹ Cz. Głombik, *op. cit.*, s. 133.

⁴⁰ J. Cetl, *Český pozitivismus. Příspěvek k charakteristice jedné z tradic českého buržoazního myšlení*, Univerzita J.E. Purkyně, Brno 1981, s. 57 i n.

⁴¹ J. Popelová, *Filosof František Krejčí*, Národní práce, Praha 1946, s. 5 i n.

⁴² H. Pavlincová, *Filozofia czeska ...*, s. 348 i n.

⁴³ J. Zouhar, *Czeska myśl filozoficzna w XX wieku* [w:] S. Jedynek, S. Symotiuik, T. Szkołut (red.), *Anthropos*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 91.

⁴⁴ J. Zouhar, *Filozofia czeska końca XIX stulecia w życiu narodowym*, „Folia Philosophica” 2001, nr 1(19), s. 186–190.

dominował, uprawiano także idealizm. Ten ostatni reprezentowany był przez L. Klime, F. Mareša oraz E. Rádl. Znaczne miejsce zajmował także strukturalizm, który w Czechach został ukształtowany i ugruntowany przez Jana Mukařovskiego i J.L. Fischera. Znacząca była także fenomenologia (J. Kozák, J. Patočka), filozofia protestancka (E. Rádl, J.L. Hromádka), filozofia katolicka (J. Kratochvíl). Praca T.G. Masaryka *Kwestia socjalna* spowodowała, że marksizm w okresie tym nie został uznany za nurt inspirujący. Ze zdwojoną siłą oddziaływał na mentalność Czechów od lutego 1948 roku, gdy komuniści z Klementem Gottwaldem przeprowadzili przewrót polityczny. W okresie tym zaczęto także uprawiać neoscholastykę. Nie zgadzam się ze stwierdzeniem Milana Otáhal, Petra Pitharta oraz Petra Příhody, jakoby w analizowanym okresie w ogóle nie uprawiano filozofii. Ową tezę postawili oni w książce pt.: *Češi v dějinách nové doby* (1991), którą wydali pod pseudonimem Podiven⁴⁵, zdając sobie widocznie sprawę, że ich tezy będą atakowane przez historyków myśli filozoficznej. Wspomniani autorzy uważają, że na przełomie XIX i XX wieku czeskie myślenie filozoficzne miało charakter mizerny, które podążało najmarniejszą drogą⁴⁶.

[znaków 59 465]

Характеристика чешской философии на рубеже XIX и XX веков

резюме

Чешская философия XIX–XX веков была разнообразной. Кроме позитивизма, который в то время занимал лидирующие позиции, также культивируется идеализм, который представляли: Л. Клима, Ф. Марес, Е. Радл. Также важное место занимал структурализм, который в Чешской Республике сформулировали и укоренили Я. Мукаровский и Й.Л. Фишер. Особенное место занимала феноменология (Я. Козак, Я. Паточка), протестантская философия (Е. Радл, Я. Громадка), католическая философия (Я. Крадохвил). В этот же период возникает также неосcholастика. Чешские философы внесли огромный вклад в развитие мировой философии.

ключевые слова: Чешская философия, гербартизм, позитивизм, перелом, структурализм

słowa kluczowe: filozofia czeska, herbartyzm, pozytywizm, przełom, strukturalizm

Characteristics of Czech Philosophy of the Late Nineteenth and Early Twentieth Century

Abstract

Czech philosophy of the late nineteenth and early twentieth century was diverse. Besides positivism, which at that time took the leading positions there was also cultivated idealism, which was represented by L. Klima, F. Mares and E. Radl. Also an important place occupied structuralism, which in the Czech Republic was formed and grounded by Jan Mukařovski and J.L. Fischer. Specific place was held by the phenomenology (J. Kozák, J. Patočka), protestant philosophy (E. Rádl, J.L. Hromádka),

⁴⁵ Podiven, *Češi v dějinách nové doby*, Rozmluvy, Praha 1991.

⁴⁶ Zob. *ibidem*, s. 208–211.

catholic philosophy (J. Kratochvíl). In this period also appeared neo-scholasticism. Czech philosophers had a great contribution to the development of world philosophy.

keywords: Czech philosophy, herbartism, positivism, breakthrough, structuralism

Bibliografia

- Čapek K. 1990. *Hovory s T.G. Masarykem. Spisy Karla Čapka 20*. Praha: Mladá fronta.
- Cetl J. 1981. *Český pozitivismus. Příspěvek k charakteristice jedné z tradic českého buržoazního myšlení*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.
- Drtina F. 1931. *Reforma školství. Soubor statí. Spisy Františka Drtiny, Svazek IV*. Praha: Leichler.
- Glombik Cz. 1994. *Tomizm czasów nadziei. Słowiańskie kongresy tomistyczne Praga 1932 – Poznań 1934*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.
- Gruchała J. 1996. *Tomasz G. Masaryk*. Wrocław: Ossolineum.
- Kilias J. 2000. *Narodowość jako problem naukowy. Narod w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Warszawa: Scholar.
- Kołąkowski L. 2009. *Filozofia pozytywistyczna*. Warszawa: PWN.
- Kratochvíl L. 1941. *František Drtina*. Praha: Česká grafická unie u.s.
- Kratochvíl J. 1939. *Rukověť filosofie*. Brno: Občanská tiskárna.
- Krejčí F. 1918. *Filosofie posledních let před válkou*. Praha: Leichter.
- Mareš F. 1922. *Pravda v citu*. Praha: F. Topič.
- Masaryk T.G. 1925. *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*. Praha: Orbis.
- Masaryk T.G. 1947. *V boji o náboženství*. Praha: Čin.
- Masaryk T.G. 2000. *Česká otázka, spisy TGM, Jan Hus*. Praha Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G. Masaryka.
- Opat J. 1990. *Filosof a politik. T.G. Masaryk (1883–1893)*. Praha: Melantrich.
- Pavlincová H. 2002. „Filozofia czeska w okresie międzywojennym”. *Edukacja Filozoficzna* 34.
- Pelikán F. 1929. *Fikcionalismus novověké filosofie, zvláště u Kuma a Kanta*. Praha: František Borový.
- Podiven. 1991. *Češi v dějinách nové doby*. Praha: Rozmluvy.
- Popelová J. 1946. *Filosof František Krejčí*. Praha: Národní práce.
- Zouhar J. 2001. „Filozofia czeska końca XIX stulecia w życiu narodowym”. *Folia Philosophica* 1 (19).
- Zouhar J. 2004. „Czeska myśl filozoficzna w XX wieku”. W *Anthropos*, S. Jedynek, S. Symotiuk, T. Szkołut (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zouhar J. 2008. *Dějiny českého myšlení do roku 1968. Stručný přehled*. Olomouc: Academicus.
- Zouhar J., H. Pavlincová, J. Gabriel. 2005. *Demokracie je diskuse. Česká filosofie 1918–1938*. Olomouc.